

ویژگی‌های مسجد تاریخانه

هائیده خمسه*

چکیده

شهرستان دامغان از شمال به استان مازندران و گلستان، از شرق به شهرستان شاهرود، از جنوب به استان اصفهان و از غرب به شهرستان سمنان محدود است. مهمترین آثار و ابنیه تاریخی دامغان عبارتند از: تپه حصار، مسجد تاریخانه، مسجد جامع، برج چهل دختر، پیر علمدار، برج طغرل، چشمه علی و... که در این مقاله مسجد تاریخانه از لحاظ ویژگی‌منحصر به فرد آن و مصالح بکار رفته در مسجد مذکور مورد بررسی و تحقیق قرار می‌گیرد.

کلید واژگان: مسجد، تاریخانه.

مقدمه

با طرح عربی، دارای حیاط تقریباً مربع (۲۵/۷۲×۲۶/۷۲) و بدون حوض است.

در سمت جنوب (قبله) آن، تالاری ستون‌دار (شبستان) با سه ردیف ستون به موازات دیوار قبله و در سه سمت دیگر آن یک ردیف رواق ساخته شده است.

تالار ستون‌دار، دارای هفت ناو طولی در جهت قبله و سه ناو عرضی است. ناو میانی که محراب و منبر در آن قرار دارد، عریض‌تر از ناوهای طرفین است و به همین نسبت دهانه طاقی که در مرکز رواق سمت قبله قرار دارد از دهانه‌های دیگر عریض‌تر و بلندتر است. این نحوه ساختمان را می‌توان مقدمه احداث ایوان بزرگ در وسط هر یک از جبهه‌های صحن‌های مساجد در سبک معروف به عباسی (ایرانی) دانست (تصاویر ۱ و ۲).

تاریخانه در اصل ۳۴ ستون (۱۸ ستون در شبستان و ۱۶ ستون در رواق‌ها) داشته، اما به نوشته اعتمادالسلطنه که در دوره ناصرالدین شاه آنجا را دیده بود، از این بنا ۲۴ ستون باقی بوده است. اکنون ۲۶ ستون شبستان و شماری از ستون‌های رواق‌ها بر جای مانده است. قطر این ستون‌ها حدود ۱/۶ متر، محیط آن ۴/۹۰ تا ۴/۹۷ متر، ارتفاع هر یک از سطح زمین تا محلی که طاق بر آن متکی است ۲/۸۴ متر و تا پشت بام ۶ متر است. آجرهای مربع به کار رفته در ستون‌ها به پیروی از آجرچینی دوره‌ی اشکانی و ساسانی متناوباً به صورت افقی و عمودی چیده شده‌اند (یغمایی، ۸۹). آجرها به طور متوسط ۳۴۰ سانتی‌متر مربع مساحت و ۷۵ میلی‌متر قطر دارند (تصویر ۳ و ۴).

تاریخانه در دو طرف شمال غربی و جنوب شرقی متعلقاتی داشته که اینک از میسان رفته است. از طرف شمال غربی سه درب و پنج درب از طرف شمال شرقی به تالارهایی باز می‌شوند که اکنون از بین رفته‌اند، زیرا این متعلقات از خشت خام بوده ولی ستون‌ها و طاق‌های ضربی مسجد یعنی آن قسمت‌هایی که باقی مانده با آجر ساخته شده‌اند. از طرف دیگر طاق‌های ایوان‌ها که با خشت ساخته شده بودند، بدون استثناء از بین رفته‌اند و فقط یک پایه از یکی از طاق‌ها مانده است (تصویر ۵).

رواق‌های این مسجد بی سقف بوده است. به گزارش گذار کسی که مأمور تعمیر آن شده بود، به جای آنکه طاق‌های ضربی معمول در معماری ساسانی را بسازد، از بالای ستونی به ستون دیگر و موازی با دیوار قبله، دستک‌هایی کار

مسجد تاریخانه از بناهای نادر و نمونه‌ای از مساجد اولیه در ایران است که در جنوب شرقی دامغان واقع شده است. نام این مسجد از دو واژه تازی و خانه تشکیل شده که «تازی» لفظ ترکی و به معنای «خدا» است و تازی‌خانه به معنای خانه‌ی خدا یا مسجد است (بناکتی، ۱۵۷).

این مسجد را به سبب ستون‌های متعدد آن چنانکه در ایران معمول بوده «چهل ستون» هم گفته‌اند (اعتمادالسلطنه، ۲۷۱). با توجه به بنای مسجد جامع کنونی دامغان با مشخصات سلجوقی، به احتمال بسیار تاریخ آن به نیمه دوم قرن پنجم هجری می‌رسد. ظاهراً پس از مسجد فهرج، تاریخانه قدیمی‌ترین مسجد برجای مانده در ایران است. هرچند کتیبه‌ای که تاریخ بنای آن را نشان دهد وجود ندارد. از روی سبک بنا می‌توان تاریخ تقریبی آن را حدس زد. بیشتر باستان‌شناسان و محققان، این بنا را از بناهای قرن دوم می‌دانند. در عین حال برخی از شواهد نشانگر آن است که احتمالاً تاریخانه بر بقایای آتشکده یا معبدی متعلق به دوره قبل از اسلام ساخته شده است (جعفرپور و دیگران، ۱۳۶۸: ۳۶). اما از آنجا که منبر تاریخانه از ابتدا در طرح مسجد وجود داشته است، قدیمی‌ترین زمان ممکن، اواخر دوره اموی (۴۰-۱۳۰) است؛ زیرا در این دوره منبر جزو ملزومات مسجد شد و در معماری مساجد رواج یافت (گذار، ۱۰۷). از طرف دیگر، طاق‌های تاریخانه در عین شباهت بسیار به طاق‌های تخم‌مرغی دوره‌ی ساسانی، اندک تمایلی به طاق‌های جناغی و منکسر پیدا کرده است و آغاز تبدیل طاق‌های ساسانی به طاق‌های منکسر در قرن دوم در بین‌النهرین بوده است. گرچه گذار با شواهدی اواسط قرن دوم هجری و زمان هارون‌الرشید را عصر احداث مساجد ساده به سبک عربی و با امتزاجی از عناصر معماری ساسانی در ایران می‌داند، که تاریخانه هم از آن جمله است (مانسفیلد، ۴۸-۴۹).

بنابراین، اگر تحول معماری را در ایران و بین‌النهرین هم زمان بدانیم، می‌توان تصور کرد که تاریخانه در قدیمی‌ترین زمان ممکن یعنی اواخر دوره‌ی اموی و خلافت هارون (۱۷۰-۱۹۳) ساخته شده است. شباهت بسیار طاق‌های تاریخانه به طاق‌های قصر اخضر (ساخته شده در اواسط قرن دوم) به تأیید این تاریخ کمک می‌کند. تاریخانه مطابق

پایه، از سطح زمین ساخته شده است. محیط آن در سطح زمین ۱۳ و در بالاترین نقطه ۶ متر است. تمام مناره آجرکاری است. کتیبه کوفی در ارتفاع ۱۰/۵ متری قرار دارد. شکل مخروطی مناره و نحوه آجرکاری و تزئینات آن به سبک سلجوقی باعث شده که از این مناره بیشتر با عنوان مناره سلجوقی یاد شود (تصویر ۸).

همه عوامل و عناصر معماری تاریخانه جز طرح عربی آن، ادامه سنت معماری ساسانی است. شیوه طاق‌زنی، استفاده از پوشش‌های گهواره‌ای، قوس‌های تخم مرغی کمی به تیزی متمایل شده، ستون‌های قطور و سرستون نازک به عنوان پایه قوس‌ها، مصالح اصلی (آجر، خشت، چوب)، ابعاد آجرهای بکار رفته در ستون و نحوه چیدن دایره‌وار آن‌ها، چفدهای مزه‌ای (طاق‌های منحنی)، نبودن پی، زینت اصلی بنا (گچبری)، ایوان بعنوان عنصر مرکزی در نمای بنا و غیره دقیقاً مطابق با سبک و سنت معماری ساسانی است.

نتایج حفاریات هیئت باستان‌شناسی آمریکایی به سرپرستی اریخ اشمیت در تپه حصار دامغان در ۱۳۱۰ ش / ۱۹۳۱ میلادی و مقایسه سبک معماری آثار ساسانی مکشوف در آن جا با سبک معماری مسجد تاریخانه، این شباهت و اثرپذیری را تأیید می‌کند. این هیئت در حفاری و خاکبرداری قسمتی از مسجد، چند تکه خورده سفال که دقیقاً نمی‌توان تاریخ آنها را تعیین کرد و آثار و بقایایی از دوره اسلامی به دست آورد. این شباهت آشکار ایستیکو را که در دوره نادرشاه (۱۱۴۸-۱۱۶۰) تاریخانه را دیده، به خطا انداخته است. وی خرابه‌های آن را ویرانه یکی از قصرهای هکاتومبولیس (هکتوم پیل = شهر صد دروازه، پایتخت اشکانیان) پنداشته است.

حدود صد سال پیش آیت الله میرزا آقا عالمی در مرمت مسجد کوشید و از ۱۳۵۸ ش. به همت ابوالقاسم عالمی و ابوالقاسم بنائیان و سید علی اکبر خاتمی صحن جدید مسجد که در شمال تاریخانه قرار دارد، ساخته و در ۱۳۴۶ - ۱۳۶۵ ش. افتتاح شد. اداره کل باستان‌شناسی این مسجد را در ۱۵ دی ۱۳۱۰ ذیل شماره ۸۰ به ثبت رساند.

روش تحقیق

۱- گونه‌شناسی چوب

موقعیت سیستماتیک: گونه شناسایی شده *Juniperus Polycarpus* از جنس *Juniperus* از تیره *Cupressaceae* است. گونه *J. Excelsa* در بعضی منابع و

گذاشته و روی آن طاق‌های نازک و سبک و گلابی شکل ساخته بوده که هیچ تناسبی با ستون‌های محکم و قطور تاریخانه نداشته است. این طاق‌ها اکنون از بین رفته‌اند (تصویر ۶).

محراب مسجد دارای قوس مزه‌دار و عمیق و پلان مستطیل شکل است. ارتفاع آن ۳۳۵ متر و عرض آن ۱۴۲ سانتی‌متر است و ۵۰ سانتی‌متر از کف مسجد پایین‌تر و با کاهگل اندود است که احتمالاً در اصل مانند ستون‌ها دارای گچبری بوده است. محراب مذکور به علت استقرار منبر در سمت راست آن، در وسط دیوار قبله قرار نگرفته است. گذار احتمال داده است که محراب قبلی به کلی از بین رفته و در دوره تیموریان به جای آن طاق‌نمای موربی ساخته‌اند تا جهت قبله را که در ابتدا درست معین نکرده بودند اصلاح کنند (تصویر ۷).

هیچ پله‌ای در میان کف رواق‌ها و کف صحن وجود ندارد. به نظر می‌آید که تمام سطح بنا همیشه یکدست بوده و کف قسمت‌های مسقف هم مانند قسمت‌های دیگر فقط خاک بوده و مفروش به سنگ و آجر و... نبوده است (یغمایی، ۱۰۶). در ساختمان تاریخانه بجز آجر در ساختن ستون‌ها و طاق‌های ضربی و گل و خشت در سقف‌های گهواره‌ای و برای پر کردن فضاهای خالی، از چوب هم به مقدار کم، استفاده شده است؛ جهت استواری و اتصال محکم قوس‌ها به ستون و دیوار از قطعات چوب استفاده شده است. در محور هر طاقی یک سوراخ تقریباً ۳۰×۳۰ سانتی‌متری که جای سر تیر است، معلوم می‌کند که تیر حمل بسیار قطوری هر جرز را به دیوار متصل کرده است، ولی این شیوه فقط در رواق‌های حیاط مشاهده می‌شود.

در ضلع غربی و متصل به بنا، مناره خشتی تاریخانه به ارتفاع ۶/۵ قرار داشته که در زلزله سال ۲۴۱ یا ۲۴۲ قوس (طبری، ۶۰۵۷) ویران شده و در حدود ۱۸۰ سال بعد، مناره‌ی جدید مدور آجرکاری در نزدیکی جای مناره قبلی ساخته شده است. این مناره در حدود سال ۴۲۰ به دستور ابو حرب بختیار، حاکم دامغان بنا شده است. از بخش باقی مانده کتیبه کوفی این مناره - این کتیبه تا پیش از گزارش اعتمادالسلطنه نامعلوم بود - و مقایسه آن با کتیبه کوفی برج مقبره‌ای پیر علمدار، می‌توان تاریخ احداث مناره را استنتاج کرد (بناهای آرامگاهی ۱۳۷۶: ۳۷۷). این مناره که بین سال‌های ۴۱۷ تا ۴۲۰ هـ ساخته شده و اولین مناره مدور ایران است، ۲۶ متر ارتفاع و ۸۶ پله دارد و بدون

مشاهده می‌شود، همچنین نسبت به آفات و بیماری‌های گیاهی مقاوم است (تصویر ۹).

موقعیت رویشی

درختی است دو پایه به ارتفاع متوسط ۷ متر، پوست تنه خاکستری متمایل به سرخ، انشعابات فرعی کوتاه، سخت و قطور است.

مشخصات آناتومیک

فاقد رزین کانال، حد دایره رویشی به صورت کامل نمایان نیست. گذر از چوب بهاره به تابستانه تدریجی، طبقات رویشی باریک، اشعه چوبی ظریف و بلند به ۲، ۳، ۵، ۷ و گاهی تا ۱۰ سلول می‌رسد. اشعه چوبی فاقد تراکئید عرضی، در محل تلاقی اشعه چوبی، تراکئیدها منافذ شبه سروی دیده می‌شود (حدود ۲ منفذ در محل تلاقی)، بر روی دیواره تراکئیدها منافذ در یک ردیف عمودی قرار گرفته‌اند در محل تلاقی دیواره تراکئیدها گره گره هستند (تصویر ۱۰).

اهمیت و موارد استفاده

چوب ارس به رنگ قهوه‌ای مایل به سرخ بوده و بافتی سخت، محکم و فشرده دارد. بسیار با دوام در برابر فساد و پوسیدگی و تا مدت مدید می‌تواند زیر خاک‌های مرطوب سالم باقی بماند. روستائیان از چوب آن به عنوان ستون خانه‌ها و سقف و دسته ابزارهای کشاورزی و صنایع دستی استفاده می‌کنند (تصویر ۱۱). این گونه چوب در تهیه خمیر کاغذ کاربردی ندارد (حسینی ۱۳۷۹: ۲۲۷). ارزش معروف آن به جهت دفع بید و موربانه است (پرویز ۱۳۸۲: ۲۵۴).

۲- آزمون‌های آجر

الف - آزمون فلورسانس پرتو ایکس (XRF) آجر

طبقه‌بندی: آجر بکار رفته در تاریخانه در اصطلاح امروزه به آن آجر توکار می‌گویند. این آجر جهت مصرف در داخل دیوار بکار می‌رود و توسط ملات مناسب مانند ماسه سیمان بر روی هم و یا در کنار هم چیده می‌شود. این آجر اکنون ممکن است به روش ماشینی یا دستی (فشاری) تولید شده باشد و بر حسب محل مصرف به دو نوع باربر و غیر باربر تقسیم می‌شوند و هر کدام نیز به دو دسته توپر و سوراخ‌دار درجه‌بندی می‌شوند. بر اساس این تقسیم‌بندی

گزارش‌های علمی و تحقیقی مترادف گونه *J. Polycarpus* تلقی شده، با این حال با در نظر گرفتن پراکنش جغرافیایی وسیع درخت ارس، در میان نمونه‌های مشاهده شده تفاوت‌های قابل ملاحظه‌ای از نظر خصوصیات ظاهری و گیاه‌شناسی مشاهده می‌شود، بطوریکه در مراجع معتبر در شرح گونه *J. Excelsa* به عنوان یک عنصر مدیترانه‌ای، آنرا درختی یک پایه معرفی نموده‌اند در حالی که در نمونه‌های موجود در ایران سه پایه، دو پایه و یا حالت‌های بینابینی یعنی وجود مخروط‌های ماده بر روی پایه‌های نر و یا بر عکس آن نیز دیده می‌شود.

موقعیت اکولوژیکی

درخت ارس تقریباً در تمام مناطق کوهستانی ایران از البرز تا زاگرس و از آنجا تا تمام نواحی جنوب شرقی ایران انتشار دارد. جنگل‌های کوهستانی ارس وسعت آن تا سال ۱۳۷۲، ۵۰۰/۱۰۰۰ هکتار است (حسینی ۱۳۷۹: ۲۲۷). دامنه ارتفاعی این گونه بسیار متغیر و با عرض جغرافیایی ارتباط معکوس دارد، به طوری که در عرض‌های بالاتر واقع در اروپا و بالکان از ۱۰۰ تا ۸۰۰ متری، ولی در عرض‌های پایین مانند کوهستان‌های مناطق جنوبی و شرقی ایران مانند کوه گنو در بندرعباس تا ۳۵۰۰ متر از سطح دریا رویش دارد.

این گونه شرایط سخت و تغییرات اقلیمی زیستگاه‌ها را بهتر و بیشتر از هرگونه درختی دیگر تحمل می‌کند به طوری که در نواحی بلند و کوهستانی، صخره‌ها، شیب‌های تند و پرتگاه‌ها، تنها گونه درختی پیشتاز و منحصر به فرد این مناطق به شمار می‌روند، توده‌های انبوه و جنگلی آن هنوز به طور ناشناخته در برخی نواحی صخره‌ای البرز از جمله در ماورای کوه‌های صخره‌ای بخش دودانگه ساری و در منطقه گلرد دیده می‌شود. به طور کلی نواحی کوهستانی جنوب مازندران، جهان نما و دشت آلمه در شرق گلستان، سمنان، کوه‌های هزار مسجد خراسان، طارم زنجان، باجگان یزد، خلخال و منطقه حفاظت شده ارسباران از مهمترین رویشگاه‌های ارس به شمار می‌آیند و علت آن به مقدار زیاد برخورداری از مزو کلبماهای نیمه مرطوب تا نیمه خشک کوهستان‌های ایران است.

این درخت در برابر برف‌های سنگین، یخبندان‌های طولانی، بادهای شدید و مخرب مقاومت زیادی دارد و در اثر این پدیده به ندرت درختان ریشه کن و یا باد افتاده آن

اعتماد السلطنه، محمد حسن بن علی، مطلع شمس، چاپ سنگی، تهران، ج ۳.

بروشور استاندارد شماره ۷، آجر رسی - ویژگی و روش آزمون.

بروشور استاندارد شماره ۱۶۰۶، آزمایش خاک رس جهت ساخت آجر.

بناکتی، روضه‌ی اولوالالباب فی معرفه تواریخ الانساب، تصحیح دکتر جعفر شعار، انتشارات انجمن آثار ملی، بناهای آرامگاهی، ۱۳۷۶: تهران، سازمان تبلیغات اسلامی.

پژوه پارسا، ف.ه. شواین گروبر، با همکاری ا. لنز، ۱۳۸۲: اطلس چوب‌های شمال ایران، انتشارات دانشگاه تهران، چاپ چهارم.

جعفرپور، دادخواه، سادات اشکوری، فلامکی، محمودی، موسوی، ملک شه میرزادی و یغمایی، ۱۳۶۸: بناها و شهر دامغان، موسسه علمی و فرهنگی فضا.

حامی، احمد، ۱۳۸۵: مصالح ساختمان، انتشارات دانشگاه تهران، چاپ هجدهم.

حسینی، سید ضیاء‌الدین، ۱۳۷۹: مرفولوژی الیاف در چوب و خمیر کاغذ، ناشر دانشگاه علوم کشاورزی و منابع طبیعی گرگان، چاپ اول، ص ۲۲۷.

ریدوت، برایان؛ ۱۳۸۴: تخریب چوب آلات ساختمانی، ترجمه علی نقی کریمی، الیاس فرا، ناشر آژیر، چاپ. زارع، حبیب؛ ۱۳۸۰: گونه‌های بومی و غیر بومی سوزنی برگان در ایران، موسسه تحقیقات جنگل‌ها و مراتع.

طبری، محمد بن جریر، ۱۳۶۹: تاریخ طبری، ترجمه ابوالقاسم پاینده، ج ۱۴، حوادث ۲۴۲.

عادل، حداد؛ دانشنامه جهان اسلام، جلد ۶. فرهنگ، پرویز؛ ۱۳۸۲: فرهنگ بزرگ مواد، انتشارات سپیده سحر.

کباری، سیاوش؛ ۱۳۸۳-۱۳۸۴: مصالح‌شناسی، انتشارات دانش و فن، چاپ سیزدهم.

گذار، آندره؛ «تاریخانه دامغان»، مهر، سال ۱، ش ۲. مانسفیلد، جان؛ سفرنامه مارکوپولو، ترجمه حبیب الهه صحیحی.

یغمایی، اقبال؛ «آثار تاریخی دامغان»، مهر، سال ۶، ش. ۳۳۱.

آجر بکار رفته در تاریخانه از نوع فشاری برابر توپر است. نتایج آزمون به شرح زیر است (بروشور استاندارد شماره ۷، ص ۵-۱). نتیجه آزمایش فوق: بر اساس استاندارد فرآورده-های آجر رسی مقادیر بدست آمده مطابق استاندارد است (جدول ۱).

ب- آزمون تفرق پرتو ایکس (XRF)

این روش برای تعیین کیفی و تعیین مقدار فراوانی آن در نمونه تحت بررسی بکار می‌رود. نمودار آزمون (XRF) در زیر داده شده است (تصویر ۱۲).

نتیجه آزمون فوق:

Quartz+Feldspar+Calcite+Hematit+ Claymineral+ Halite

به ترتیب گزارش کانی‌ها در هر نمونه بر اساس فراوانی آنها ذکر شده است.

نتیجه

بر اساس آزمون‌های انجام شده مصالح بکار رفته در تاریخانه بومی بوده و چوب آن از گونه سوزنی برگان بوده و مطابق با خواص طبیعی این گونه چوب در حال حاضر با توجه به گذشت زمان سالم مانده است و دچار آسیب‌های میکروبیولوژی نشده است.

آنالیز بکار رفته در بنای مذکور نشان می‌دهد که مقادیر و نوع کانی‌ها کاملاً با آجرهای امروزی مطابقت دارد.

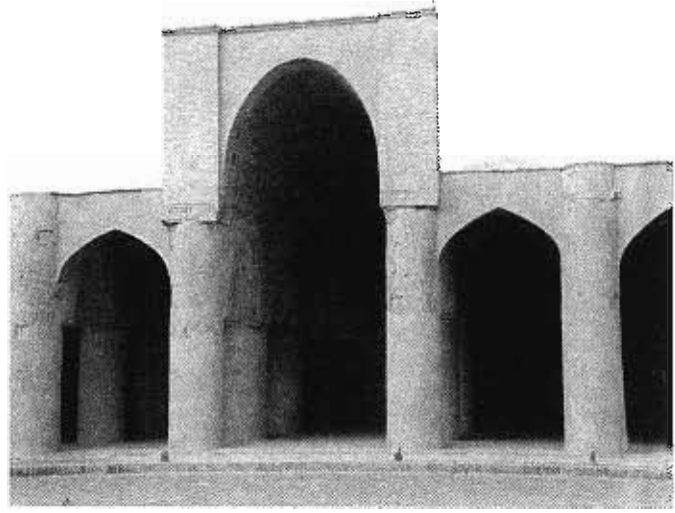
تشکر و قدردانی

با سپاس فراوان از مدیریت محترم میراث فرهنگی شهرستان دامغان، مدیر گروه محترم گروه چوب و کاغذ دانشکده کشاورزی کرج دکتر عنایتی، مسئول آزمایشگاه دانشکده چوب و کاغذ سرکار خانم الفت، رئیس کارگاه مرمت موزه ملی ایران سرکار خانم گرجی و سازمان زمین-شناسی و اکتشافات معدنی کشور امور آزمایشگاه‌ها، گروه آزمایشگاه‌های کانی‌شناسی که در تهیه این تحقیق اینجانب را یاری نمودند.

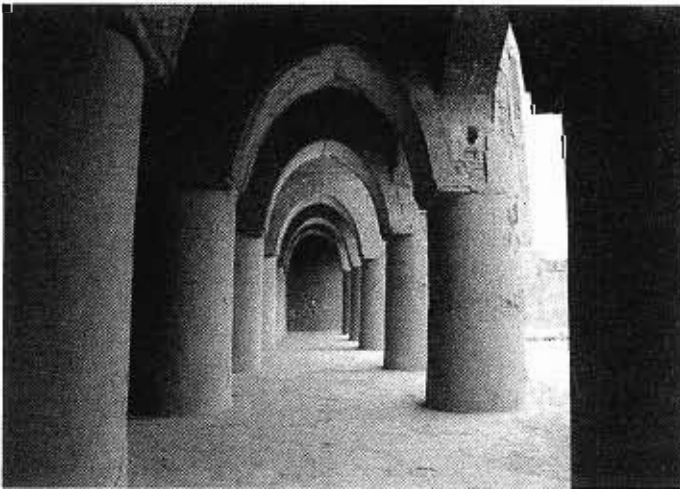
کتابنامه

ابراهیمی، قنبر؛ ۱۳۷۶: مقاومت‌های مکانیکی چوب و عناصر آن و تحلیل تاب اوراق مرکب چوب، انتشارات دانشگاه تهران، چاپ اول.

تصویر ۱

تصویر ۲

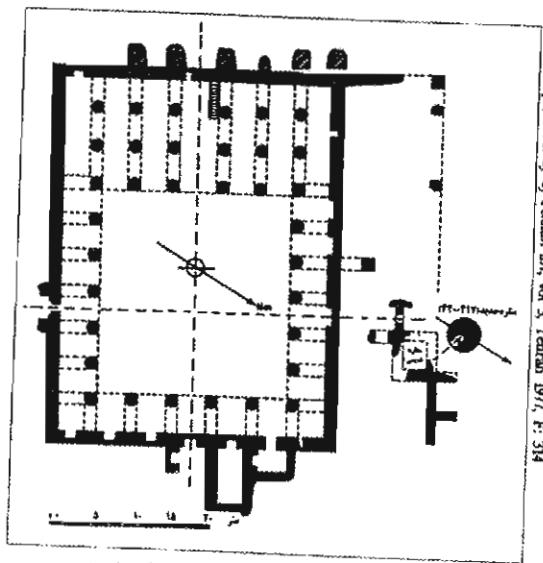

تصویر ۳

تاری‌خانه

تصویر ۴

A. U. Pope, *A survey of Persian art*, vol. 3, Tehran 1977, p. 314

نقشه کفسنای مسجد تاری‌خانه دامغان (ترسیم از: آندره گدبر)

تصویر ۵

تصویر ۶

۶۶ دامن مسجد نوری خانه، محراب و منبر

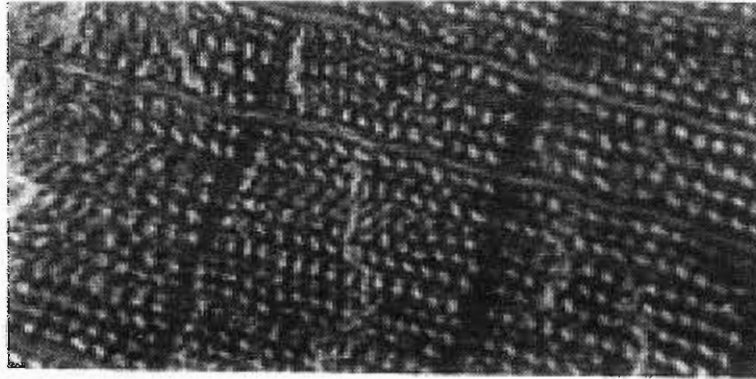
تصویر ۷

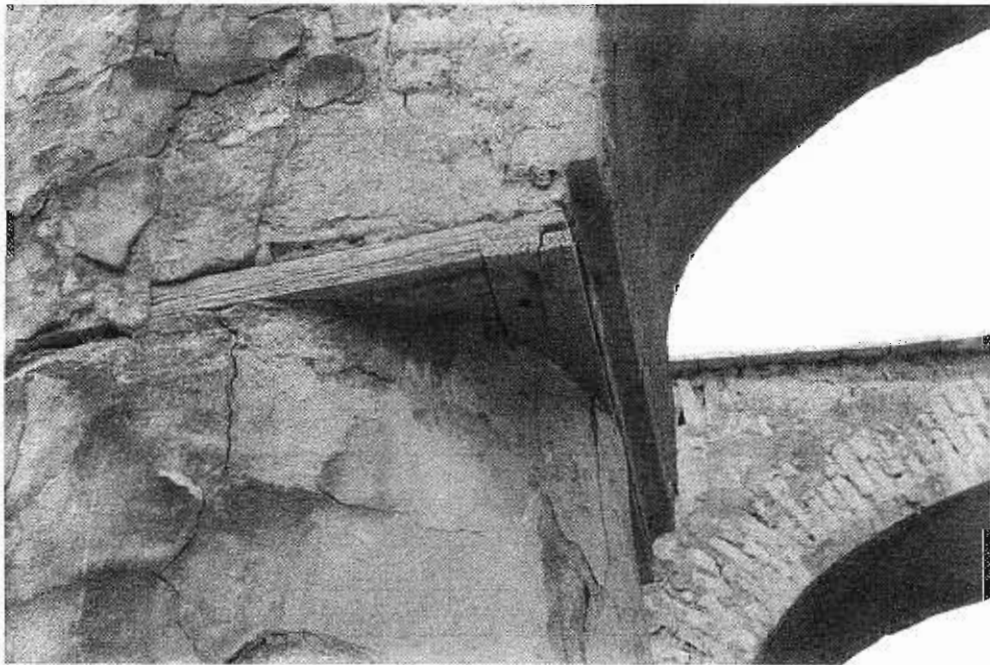
تصویر ۸

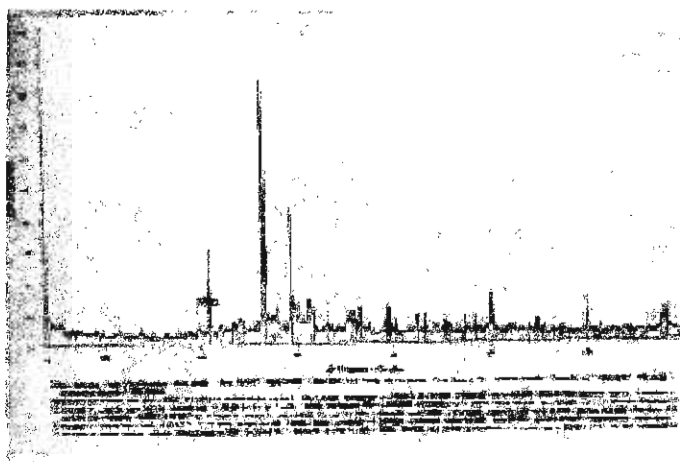
تصویر ۹

(تصویر ۱۰- مقطع عرضی با بزرگنمایی ۴۰۰، حد دوایر را نشان می‌دهد اشعه‌های چوبی خطوط طولی پیوسته، مخلوط تراکتید و فیبر است)

تصویر ۱۳

Semi Quantitative Analysis

Formula	Conc. %
1.O.I	7.94
Na ₂ o	0.85
Mgo	3.29
Al ₂ o ₃	13.95
Sio ₂	45.17
P ₂ o ₅	0.17
So ₃	0.79
Nacl	1.57
K ₂ o	3.33
Cao	16.68
Tio ₂	0.77
Mno	0.09
Fe ₂ O ₃	5.27

جدول ۱: نتیجه آزمون فوق: بر اساس استاندارد فرآورده‌های آجر رسی مقادیر بدست آمده مطابق استاندارد است.